

OTDK-dolgozat

2025

**Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi kar**

**A közép-európai léttaszlat reprezentáció
a térség kortárs prózájában**

**The experience of Central-European
existence and its representation in the
region's contemporary prose**

Lisztóczki Péter

Konzulens: Bónus Tibor

Kézirat lezárásának dátuma: 2025. 01. 14.

Tartalom

Bevezető	6
A település, mint mikro- és makrokozmosz.....	12
Állat és elállatiasodás	19
Az állat kettős funkciója.....	19
Az ember és az állat közötti vonal elmosódása	22
A ház felépítése	26
Az álom szerepe.....	26
A ház genezise, felosztása és kontaminációja	29
A ház genezise	29
A ház felosztása	31
A ház kontaminációja	32
Az elbeszélés történelemszemlélete, a család helye a történelemben.....	35
Összegzés.....	36
Felhasznált irodalom	39

Bevezető

A közép-európai irodalom a jelenlegi irodalomcsoportosítási tendenciák miatt besorolhatatlannak, ezáltal pedig negligáltnak tűnik egy tágabb olvasóközönség előtt. Napjainkban két irodalomszervezési modell határozza meg azt, hogy mit olvasunk. Az első a *Weltliteratur* rendezési elve, amely a nemzeti irodalmakon túllépve kíván egy világirodalmi összest létrehozni, amelyben valamennyi nemzeti irodalom legjobbnak vélt irodalmi alkotásait olvashatjuk.¹ Ennek a rendezési elvnek a hiányossága és problémája az, hogy egy adott nemzetiség érdeklődése és olvasói tendenciái alapján válogat más nemzetek irodalmából, ezzel pedig akaratlanul is kihagyja azokat a szövegeket, amelyek az adott nemzeti irodalomban fontos szerepet foglalnak el. Tovább nehezíti a kisebb nemzetek irodalmának elhelyezését a világirodalmi cirkulációban a műfordítás problémája. Balogh Magdolna a *Világirodalom-elméletek Közép-Európából nézve* című tanulmányában kihangsúlyozza, hogy a kulturális töke, presztízs és hatalmi viszonyok nagyban befolyásolják azt, hogy mi kerül lefordításra, amely elsősorban a nagy irodalmak alkotásainak kedvez, hogy azok bekerüljenek a világirodalom szövegei közé.² Ezáltal pedig a kis irodalmak vagy nem jutnak el nagyobb olvasóközönségekhez, vagy kisebb terjesztésben, újranyomások nélkül, esetleg csak olyan művek kerülnek forgalomba Nyugat-Európában, amelyek az adott nyugat-európai olvasók számára fogyaszthatók és kedveltek témaválasztásuk miatt.

A másik, ennél szűkebb csoportosítási elv a nyugati kánon. Megállapítható, hogy a magyar és a közép-európai irodalom szerzői törekedtek a nyugati irodalomhoz és annak tendenciáihoz való csatlakozásra, viszont történelmi, politikai és ezáltal témaválasztási okokból divergencia fedezhető fel nyugati és keleti irodalom között. Fowler megállapítja, hogy sok változó befolyásolja a kánon formálódását, ebből az egyik és legfontosabb a téma és műfajválasztás (*genre*), mivel bizonyos témák és műnemek „*Prima facie*” másokkal szemben.³ A már említett történelmi és politikai tényezők pedig változtatnak azokon a tendenciákon, hogy milyen művek, milyen témával, illetve milyen műnemben jönnek létre, többször pedig ezt a változást külső behatások, beavatkozások is befolyásolhatják.

¹ ECKERMANN, Johann Peter: Beszélgetések Goethével. Ford. GYÖRFFY Miklós, Európa, Budapest, 1989, 259.

² BALOGH Magdolna, *Világirodalom-elméletek Közép-Európából nézve* = *Kelet-Közép-Európa mint kulturális konstrukció*, szerk. FÖLDES Györgyi et al. Budapest, 2021, Gondolat. 18.

³ FOWLER, Alastair, *Kinds of Literature – An Introduction to the Theory of Genres and Modes*, Clarendon Press, Oxford, 1982, 216.

Ha valóságosnak tekintjük a közép-európai irodalom egybekötő vázát, ami elsősorban a területi és történelmi sajátosságokból származik, akkor az a komparatív vizsgálatokat is megkönnyíti, mivel ez a váz már előfeltételez egy rendezési és összefüggési, csoportosítási elvet. Ez a különválasztás a nyugati kánontól és annak irodalmi alkotásaitól vizsgálódásainkban egy új megközelítési szempontot tud adni, hiszen nyugaton és keleten azonos stílusirányzatok és témák vizsgálatánál viszonyítási pontként lehet nyugati és keleti irodalmak különböző működésére hivatkozni. A dolgozatom vizsgálatában választott három regény pedig e kettő felvetést kívánja igazolni és alkalmazni is. Állítom, hogy létrehozható, illetve különböző konferenciák és tudományos munkáknak köszönhetően már körvonalazódni látszik egy közép-európai kánon. Mivel egy kánon általánosan leírható úgy, mint irodalmi alkotások csoportja, amely valamilyen összefüggésrendszerben kapcsolódik egymáshoz, ezért először meg kell vizsgálnunk, hogy fennáll-e ez az összefüggésrendszer a térség irodalmi vonatkozásaiban.

A posztmodernizmus szempontjából pedig, a Németh Zoltán által felosztott és sajátosságokkal jellemzett *korai-, referenciális- és antropológiai posztmodern*⁴ megjelenik a térség irodalmában, csak időben máshogyan jut érvényre. A Németh szerint korai posztmodernizmusra jellemző önreflexió és identitással folytatott játék megtalálható Hrabal (*Házimurik, Őfelsége pincére voltam*) és Szczygieł (*Gottland*) műveiben, a nyelvi játékkal és az öntükröző szöveg poétikájával elfoglalt referenciális posztmodernre jellemző irodalomban Szyborska (*Wielka liczba, A növények hallgatása*) és Tatarka (*Bűz*) említhető, a „másik” illetve másság természetével, marginális nézőpontokkal és politikai természetű kérdésfelvetések témáját tárgyaló antropológiai posztmodernben pedig Kundera (*A lét elviselhetetlen könnyűsége, Tréfa, Az elrabolt nyugat*) és Stasiuk (*Útban Bagdadba, Az én Európám, Galíciai történetek*), Hłasko (*Czmentarze*) és Vladimír Balla (*Az apa nevében*) művei tökéletes példának bizonyulnak. Fontos megállapítást tehetünk így a térség posztmodernizmushoz való viszonya kapcsán is. Úgy tűnik, hogy a közép-európai irodalmi közeg kevésbé *l'art pour l'art* módon, hanem inkább funkcióval, feladattal ellátott szerepet tulajdonított az irodalomnak és a posztmodernizmusnak is, amelyet így társadalmi, nyelvi és történelmi kérdések feldolgozására használtak fel.

⁴ NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármasságai*, Kalligram, Pozsony, 2012. 11-44.

Felvetődhet a kérdés – milyen struktúrát öltön ez a kánon? Kihangsúlyoznám, hogy a dolgozat témája és célkitűzése nem az, hogy létrehozza a teljes sematikus vázát a közép-európai kánonnak, viszont úgy látom, hogy létezik már egy olyan irodalomszervezési struktúra, amely a térség motivikus motiváltságát ki tudná használni. Úgy gondolom, hogy a *Great American Novel*, mint koncepció szolgálhatna példát arra, hogy miképpen lehetne a térség irodalmát egybefogni.

A John William De Forest nevéhez köthető fogalom Paul Giles szerint amellet, hogy az amerikai észak és dél között húzódó kulturális és társadalmi törést kívánta volna felszámolni, fontosabb célkitűzése az volt, hogy konszolidálni tudja e társadalmilag megosztott nemzet irodalmi és kulturális kincsét és egységét.⁵ Napjainkra ez az irodalmi koncepció két szempontból is veszített értékéből. Először is az irodalomtörténet megpróbált és próbál ma is alternatívákat adni erre az irodalomszervezési modellre, másodszor pedig, mivel a *great american novel* gondolata és a különböző, a koncepcióba vagy igen vagy kevésbé beleférfő művekről való gondolkodás nagyban demokratizálódott⁶, így használata kevésbé tud intézményesített keretek között, intézményesített kánont állítani. Ennek ellenére nem vitathatjuk azt, hogy ne lenne napjainkban is fellelhető az a törekvés, létrejöjjön egy ilyen az amerikai regénynek felfogható alkotás. Kasia Boddy tanulmányában úgy fogalmaz, hogy „a koncepció létrejötte óta inkább egy inspiráció volt és kevésbé egy elérendő eredmény; maga a tény, hogy bár voltak próbálkozások egy ilyen szöveg létrehozására, de az továbbra sem lett megírva ösztönzést nyújt arra, hogy nemzetről és nemzeti irodalomról a jövőben is elkötelezetten beszélhessünk.”⁷

Kérdéses, hogy mindezt hogyan kívánnánk applikálni térségünk irodalmára. Nem állíthatjuk azt, hogy szerzőink művei valamilyen közép-európaiságot összegző szintézist kívánnának létrehozni írásaikban, ellenben a *great american novel* esetében az amerikai szerzőknél. Azt viszont kimondhatjuk, hogy akár a dolgozatban választott szövegek esetében, akár ezen korpuszon kívül tekintve azt láthatjuk, hogy azon problémák, kérdések és motivikus

⁵ GILES, Paul, *The Deterritorialization of American Literature = Shades of the Planet: American Literature as World Literature*. szerk. DIMOCK, Wai Chee, BUELL, Lawrence, Princeton University Press, New Jersey, 2007, 39-61.

⁶ BUELL, Lawrence, *The Dream of the Great American Novel*, Harvard University Press, Massachusetts, 2014, 9.

⁷ BODDY, Kasia, *Makint it long: men, women, and the great American novel now*. = *Textual Practice* 33/2, 2018, 318-337.

sajátosságok, amelyeket érzékelhetünk térségünk irodalmában mégis arra mutatnak, hogy ez a nem konszolidált és kulturálisan kevésbé realizált térségi mégis sorra hozza létre azon művek sorát, amelyek a közép-európai léttapasztalat tükréivé válnak. Mindezzel nem azt kívánom előtérbe helyezni, hogy amolyan címszóként kell kiadni szerzőink számára azt, hogy ennek a valóságnak bemutatásának céljából írjanak (hiszen azt már megteszik nélkül is), csupán azt, hogy a *great american novel* koncepció mintájára készen áll egy szervezési terv térségünk irodalmának osztályozására, amely az első lépés lehet annak érdekében, hogy egy közép-európai kánon létre tudjon jönni.

Amíg viszont az amerikai irodalomnak sajátja az az egysége, amelyet közös nyelvében hordoz, addig az térségünk szempontjából hátrány. Walter Benjamin úgy fogalmaz, hogy bizonyos művek esszenciális értéke fordíthatóságuk található⁸, amely gondolat egy ilyen, nyelvileg többszínű térségben hatványosan felértékelődik. Amennyiben elfogadjuk azt a gondolatot, amelyet Szegedy-Maszák Mihály is felvet *Fordítás és kánon* című írásában, miszerint „fordítani annyit jelent, mint távoli kultúrák között kapcsolatot teremteni”, úgy a térség irodalma szempontjából két gondolatot fogalmazhatunk meg. Amennyiben egy ilyen kánon létrehozását szorgalmazzuk, úgy abszolút szükséggé válik a fordítás és a fordítói intézmények fejlesztése, továbbá - visszatérve a Szegedy-Maszák szövegre – egy ilyen kánon létrehozása inkább prózai szövegekre kell, hogy épüljön. Szegedy-Maszák rámutat arra, hogy „a költészet lényegénél fogva fordíthatatlan”⁹, így pedig a fordítás során bizonyos motivikus-tartalmi jellemzői – amely érdekeltsége kutatásomnak – a szövegeknek elvesznének. Mindennek tudatában ha létrehozható egy kánon a közép-európai népek irodalmából, akkor azt csak prózai szövegekkel hozhatjuk létre elsősorban.

Az, hogy esetleg melyek lesznek a 21. század kánonába bekerülő művek, még nem tudhatjuk. Viszont azt, hogy bizonyos témáknak és problémáknak mindig is kedvezett az utólagos kanonizáció, tagadhatatlan tény. Úgy tűnik, hogy a 20. század végétől áthagyományozódott korunkra a posztkolonializmus és posztfüggőségi érdeklődés az irodalomban. A nyugati és keleti, közép-európai irodalom között itt is eltérést láthatunk. Bár a magva ennek az érdeklődésnek, a posztkolonializmus, pontosabban a provinciális határok

⁸ BENJAMIN, Walter, *The Task of the Translator = One-way Street and Other Writings*, ford. Underwood, Jim, Penguin Books, London, 2009, 31.

⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Fordítás és Kánon* = Irodalmi kánonok, Csokonai, Debrecen, 1998, 69.

között létező államok embereinek élete és az ezt követő függőség majd posztfüggőségi állapot egyezik, mégis megközelítésében és látásmódjában más a két térség irodalmának működése. Azt láthatjuk, hogy amíg nyugaton a posztkolonializmus és az aköré szerveződő témák és irodalmi alkotások rendszerint tágabb társadalmi köröket, intézményeket és a kollektív szenvedést írja le, illetve azt vizsgálja, hogy ez hogyan befolyásolta a későbbi generációk életét és világnézetét¹⁰, addig a térségünk irodalmában szűkebb csoportokra, rendszerint családokra vagy településekre kerül a fókusz. Térségünkben a kolonizátor és a trauma forrása inkább ideológiákhoz és azok által vezérelt országokhoz, csoportokhoz fűződik (náciizmus, kommunizmus, pogromok és gulág), mégis a trauma és annak feldolgozása, elbeszélése nem ezekre az „intézményekre” vagy apparátusokra korlátozódik. Azt láthatjuk, hogy a tragédia személyes, esetleg kisebb közösségben (család) megélt trauma, időkezelése mindig retrospektív és nem mutat a jövő felé.

Mindezek tudatában megállapítható, hogy a térség irodalma olyan divergenciát mutat, amely témaválasztását és az adott irodalmi művek értékelését, olvasómódját elkülöníti a nyugat-európai irodalométól. Úgy gondolom, hogy ehhez a megállapításhoz nem kell, hogy járuljon valamilyen elkülönítő vagy veszteségérzet, hiszen ez a divergencia nem csak a saját irodalmunk értelmezéséhez és elemzéséhez tesz hozzá, hanem komparatív módon a nyugati irodalom vizsgálatához is.

Dolgozatomban azért is választottam Borbély Szilárd *Nincstelenek*, Vladimír Balla *Az apa nevében* és Wojciech Kuczok *Bűz* című műveit, mert pontosan ehhez a posztfüggőségi diskurzushoz csatlakoznak. Nem abban az értelemben, ahogyan a nyugati irodalomban szó esik erről, hanem úgy, ahogy az elmúlt száz évben történt az a térség irodalmával. A téma közös, de a megvalósítás nem az. Láthatóvá fog válni, hogy ez a retrospektív és történelmi értékeléssel elfoglalt szemlélet az összes szerzőnél megjelenik, illetve közös gócpontokon keresztül kerül megtárgyalásra. Ilyen a ház és annak pusztulása, kontaminációja, illetve az ehhez fűződő viszony, ilyen az identitás felépítésének és értékelésének átértelmezése a történelmi tragédiák és traumák által, és ilyen az idő, illetve az elbeszélő, gyermeki nézőpont használatának sajátos megoldása is, továbbá a periférián való lét, amely az állattal is

¹⁰ Lásd. SAID, Edward W, *Orientalism*, Random House, New York, 1979.

egyenlővé teszi a karaktereket. Dolgozatomban Borbély Szilárd regényének kitüntetett szerepet szántam, ennek pedig több oka is van.

Az első, materiális sajátosságból származó ok az a terjedelem, ami a másik két könyv teljes terjedelmével megfeleltethető. Ebből a terjedelmi okból több példát és több elemzési pontot is használok Borbély regényéből, mint a többiből. A másik ok pedig, ami szintén a regény terjedelmével áll összefüggésben, az a cselekmény kibontakozásának eltérése a másik kettő műtől. Borbély esetében különböző, folyamatokként is felfogható képek vagy szimbólumok nagyobb hatókörrel rendelkeznek a regény egész szövegében, következésképpen több olyan elemet is tudnak hordozni, amely bizonyos közös pontok elemzésénél árnyaltabb képeket tudnak nekünk nyújtani. Végül, de nem utolsósorban különleges regény a *Nincstelenek*, főleg, ha a közép-európai regények összefüggésében vizsgáljuk. A világirodalomban több olyan korszakos művel találkozhatunk, amely az utókor számára fontos problémákkal, illetve gondolatokkal foglalkozik, ilyen az említett regény is. Ebben a közép-európai kontextusban Borbély művének házhoz kötődő passzusai, a perifériális és félperifériális lét elbeszélése, az ember és állat közötti viszony, illetve az ember emberiségét elvesztő folyamatának bemutatása, a történelmi traumák megélése és feldolgozása, az állami határok és azok áthidalhatatlansága, illetve a család, mint legelső, de a legtöbb esetben egyetlen stabil társadalmi kör bemutatása egyedülálló és kiemelkedő ebben a kultúrkörben. Ezért, bár a másik kettő elemzett mű nem másodrendű vagy mellékes Borbélyéhoz képes, mégis a *Nincstelenek* felől olvasva kívánom elemezni Balla *Az apa nevében*, illetve Kuczok *Bűz* című műveit.

Dolgozatom témáját a későbbiekben bővíteni szeretném, hiszen a választott elemzési pontok semmiképpen sem zárják be vagy összegzik a közép-európai irodalom sajátosságait, viszont a jelenlegi dolgozati kereteken belül és a választott művekben olvashatók miatt ezeket a szempontokat találtam a legfontosabbnak, illetve leginkább tárgyalhatónak. Tanulmányaim során ennek a közép-európai irodalmi keretrendszernek a további sajátosságait kívánom felkutatni, illetve ennek a megfoghatatlan váznak elméleti keretet megfogalmazni.

A település, mint mikro- és makrokozmosz

Ahogy azt majd később látni fogjuk, ezekben a regényekben a múlt tumultusa, a történelem okozta traumák és az azokat követő átszerveződések, melyek az országhatárokat sújtották, illetve a társadalom változó, kirekesztő vagy éppen átrendeződő működés módja miatt megszűnik vagy felfüggesztetté válik az állam vélt egysége és az állam közösségébe való tartozás tudata, a nemzeti hovatartozás, nemzeti identitás megléte. Emiatt máshogyan szerveződik a művekben olvasható közösségek élete, illetve teljesen más módon tevődik fel a hovatartozás kérdésköre is.

Mivel részlegesen felfüggesztetté, problematikussá válik a nemzeti tudat, így helyébe, a társadalmi szerveződési körök egyik, a nemzetnél lentebb található szerveződési formája lép, ez pedig egy adott település, utca vagy szomszédság lesz. Ez az átszerveződés ahhoz vezet, hogy az eddigi, országon belüli mikrokozmosz, az utca vagy a ház, egy olyan megélt tapasztalattá változik, amely megszakítja az alá-fölé rendeltségi viszonyt ország és kisebb társadalmi vagy területalapú szerveződési körök között. Ez a hiány pedig implicit módon jelezve is van a művekben, hiszen az a láncolat, ami a térség (régio) – állam (terület) – település – utca között adott, abból ki lesz vonva az állam és felváltja a helyét a térség.

Vladimír Balla *Az apa nevében* című művében ez a következő módon kerül bevezetve: „Árvizeket vár, de azok csak sokkal később jelentek meg Közép-Európában, és a mi járásunkat elkerülték.”¹¹, később pedig: „A történelem során a mi kontinensünkön is volt idő, amikor a szülők nem babusgatták a gyerekeiket [...]”.¹² A másik kettő elemzett regény esetében is effajta *regionális identitásról* beszélhetünk, amely Olay megfogalmazásában egy olyan kollektív identitástudat, amelybe az ember magától értetődően belenő, és nem csupán földrajzi, hanem mentalitásbéli, kulturális és nyelvi tényezőket is hordoz magában.¹³ Mivel ezekben a regényekben a kisebb megélt közösségek, általában az utca vagy a szomszéd, szomszédság fogja a regionális identitás szerepét betölteni, így a regionális identitás *regionalitása* csak egy olyan közelítő pont lesz, ami földrajzi értelemben az idegenség érzetét tudja kelteni. Balla esetében a karakterek magyar és szlovák emberek, amit a vezetéknéveik

¹¹ BALLA, Vladimír, *Az apa nevében* = *Az apa nevében*, ford. DOBRY Judit, Kalligram, Budapest, 2016, 12.

¹² Uő, 31.

¹³ OLAY Csaba, *Regionális és nemzeti identitás – Egy hermeneutikai megközelítés*, L'Harmattan, Budapest, 2022, 76-77.

tükröznek. A közép-európaiságon kívül a disztíngválás magyar és szlovák között egyfajta tipológia formájában válik láthatóvá, ahol *a másik* egy dialógusban kurzív szövegvezetéssel jelölt. Kuczok regényében, *A búzban* a regionalitás már egy közelebbi helymegjelöléssel él, Sziléziával, amely régió, mint *köztes hely* kerül bemutatásra, ami a regény világán kívül is egy ütközőzóna szláv és germán népek között. Olay fogalmazásában az ellentétek „megvilágítják az identitást”¹⁴, így a sziléziaiság kizárólag viszonyítási pontként jöhet csak létre. Borbély Szilárd *Nincstelenek* című regényénél pontosan ismerjük, hogy hol játszódik a cselekmény, viszont az a jelenség merül fel, amely a másik kettő münél is, hogy az adott régió nem írható le egészében. A *Nincstelenek* esetében egy GPS-koordinátát olvashatunk a könyv fűlszövegén, ami Túrricsét jelzi. Borbély művének esetében szintén a régió megfoghatatlansága lesz kiemelkedő, hiszen a GPS-koordináta, bár megfeleltethető egy településnek, mégis mint kartográfiai megjelölés, fontossá teszi a település viszonylagosságát más településekhez, határokhoz és országokhoz. Azt láthatjuk mind a három regény esetében, hogy mivel az állam, mint viszonyítási pont eltűnik, így kevésbé megfogható helymegjelölést használnak az elbeszélések. Akár a nyelv, akár a GPS-koordináta, akár pedig ez az ütközőzóna kerül megemlítésre, a közös bennünk az lesz, hogy ezek a helyek kizárólag más pontokhoz, legyen az földrajzi vagy nyelvi, viszonyítva tudnak csak valamilyen információval szolgálni és láthatóvá válni.

Amennyiben megemlítésre kerül egy állam, úgy akkor az erős kontrasztba lesz az állítva a szereplők mikrokozmoszával. Ezt a jelenséget Borbély Szilárd *Nincstelenek* című regényével tudjuk a legjobban illusztrálni, amelyben az önidentifikáció mindig az adott mikrokozmosz *bennszülötteivel* szemben kerül érvényre. Az államot vagy a térséget - még akkor is, ha fontos pont az önidentifikációs folyamatban - vagy ellenségesként értékelik a karakterek vagy éppen olyanként, ami már nem egészen az övék – vagy a politika, ezáltal a történelem vet gátat az elhelyezés, elhelyezkedés aktusának vagy a közösség, amely ezen politikai és történelmi tényezők miatt hosztilis módon lépnek fel az elbeszélés főbb karakterei ellen.

A falu, amely a térségi identitás szempontjából önálló és megélt mikrokozmoszként működik, egy elszigetelt szigetté válik, amelynek részét alkotják a házak, mint újabb

¹⁴Uő, 104.

mikrokozmoszok, főleg a regények elbeszélőinek percepciójában. Ez az elszigetelődés a külvilágtól nem egy tudatos, a település lakói által eldöntött és fenntartott állapot, hanem a természet által létrehozott, demarkációsnak vélt, ámde átléphetetlenné váló határnak betudható állapot. A vizsgált regényekből kettőben, Borbély és Balla műveiben nyomon követhető ennek a szigetnek a megléte, Ballánál az erdő és a város szélén, azt elválasztó szennyvíztisztító, illetve a házakat összekötő, behálózó alagútrendszer lesz a sziget létrehozója, Borbélynál pedig a folyó. Borbély ábrázolása kevésbé explicit Balla határvonalához képest, viszont a *Nincstelenek* elválasztó határa, a folyó, magát a települést is felosztja:

„Ezen állnak a házak, a templomok. Fövényre építettünk, vándorló homokra. Sodró, fodros, megalvad homoktükörré. Lenn a mélyben egy másik, titokzatos vízrendszer áramlik. Folyók és folyócskák egy része valahol a felszín alá bukik, és ott folyik el a házak, a magtár, a templom, a kövesút alatt. Hömpölyög tovább a temető, a dögkút, a domb alatti Külfalu felé.”¹⁵

A *Nincstelenek* esetében nehezebben tudjuk meghatározni, hogy hol folynak a határok és ezek pontosan mit választanak el mitől. Alapvetően a műben több helyen is találkozhatunk olyan leírásokkal, amely különböző helyneveket említ, ahogyan a főhős közlekedik a faluban, viszont alig található olyan leírás, ami valamilyen térképet tárna elénk abban az értelemben, hogy a topográfia viszonyítási pontjai kitapinthatóak legyenek. Ezért csak feltételezhetjük pár falurész és építmény pontját a faluban és azt, hogy ezek miképpen helyezkednek el a folyóhoz képest. A legpontosabban úgy tudjuk meghatározni a település elrendezését, ha vertikálisan vizsgáljuk meg a különböző falurészeket. Az apa elbeszélésből tudhatjuk, hogy a falut körbeveszi a folyó és hogy a templom volt az így kialakult sziget legmagasabb pontján, illetve, hogy a falu és a cigánysor között volt a folyó holtága. A Rámpa, ahol a falu közösségi élete folyik, ahol a kocsmá van, illetve ahol gyülekeznek a település lakosai szintén „fent” van, hiszen amikor a narrátor egy angyalt lát, akkor az „[f]el a Cigánysorról a Rámpa irányába”¹⁶ megy. A Gorondon az elbeszélő nagyapja felé való úton szintén láthatóvá válik, hogy az Ófalu „fent” helyezkedik el, így minden más, az Újsor, a Cigánysor, a dögkút illetve a

¹⁵ Borbély Szilárd, *Nincstelenek*, Jelenkor, Budapest, 2021, 69.

¹⁶ Uő, 236.

májusra dezertált vályogvetők tanyája pedig ezekhez képest „lent” helyezkednek el. Ez a vertikális különállás nem csak egy adott vagy kitalált település kartográfiai sajátossága, hanem a cselekményre és a település lakóinak megítélésére is hatással bíró tényező.

A hosszabban idézett szövegrészletből, a *fővényre építésből* tudhatjuk, hogy az elbeszélő családjának háza vagy egy, az elbeszélés idejére elapadt ág medrébe vagy annak partjára épült, illetve a másik idézetből, amely a templom elhelyezkedésére utal azt, hogy a Cigánysor alapvetően leválik a faluról a folyó miatt. Ebből megtudjuk, hogy az elbeszélő háza vagy éppen a mikrokozmosz periferiáján vagy azon túl helyezkedik el. Ebből származik többek között az elbeszélő családjának, illetve az itt élőknek szociális elkülönítése, megkülönböztetése és megvetése a falu lakói által. Borbélynál kérdéses lehet, hogy a történelmi eseményekből és a fennálló etnikai/felekezeti különbözőségekből származik-e a folyón túl élők megkülönböztetése, vagy abból, hogy a sziget-mikrokozmosz létrejöttével megkülönböztethetővé válik a saját és a más, a barát és az ellenség, főleg, miután az itt élők „egzisztenciálisan valami mások és idegenek”¹⁷ a falu szemében.

Eliade megállapítása a víz jelentőségéről nagyobb belátást enged számunkra a regényben olvasható, vízzel kapcsolatos óvintések szempontjából. Állítása szerint a víz a teremtéssel egybefüggő komponens, a folyó közepén jön létre a sziget, viszont a víz az ember „második halálát” is szimbolizálhatja.¹⁸ A folyó, amittől mindenki fél, illetve a vízben, kútban található béka, amely berántja a gyerekeket, ha azok a kútba merednek, mind a sziget és a nem sziget, illetve képletesen a mi és a nem mi világunk rendjére kívánja nevelni a gyerekeket. Bár a vízhez megannyi pozitív gondolat is társul, mint az újjászületés vagy maga az élet, a gyermekek rémisztgetése itt azzal a pedagógiai szándékkal társul, hogy a vízzel való érintkezés, annak az átlépése a teremtett világból, magából *a világból* vezet ki. Mivel a nemzet, az állam vagy bármilyen közigazgatási esernyőterminus megszűnik a falu fölé tornyosulni, így minden, ami körülötte van *terra incognita*. A távoli hegyek, amelyet az elbeszélő egyszer fel szeretne majd fedezni nem kizárólag azért nem elérhető számára és felmenői számára, mert korlátozva lenne a mozgásuk, esetleg egy külső behatásnak köszönhetően nem hagyhatnák el az otthonukat, hanem mert *máshol* nem lehet élni és ezt

¹⁷ SCHMITT, Carl, *A politikai fogalma = A politikai fogalma, Válogatott politikai- és államelméleti tanulmányok*, Osiris – Pallas – Attraktor, Budapest, 2002, 19.

¹⁸ ELIADE, Mircea, *A szent és a profán*, Helikon, Budapest, 2019, 108-109.

mindenki tudja és elfogadja. Nem segíti a szigeten túli világ megbecsültségét azt sem, hogy ezekből a hegyekből eredeztetik azt a folyót, ami a szigetet létrehozta, amely mintegy elszigeteli őket a külvilágtól, mintha a hegyen élő istenség hozta volna létre ezt a helyet, mint első teremtetett helyet, magát a paradicsomot, ezáltal különbséget téve a választott nép (falusiak) és a teremtesen kívül ragadó emberek (Cigánysor, periféria és mindenki a falun kívül) között.

De megfoghatjuk a hegyet egy másik vallási, pontosabban zsidó-keresztény oldalról is, mivel ezen hegyekből származtak az elbeszélő és családjának felmenői is, akik rutén vagy román nemzetisége folyamatosan vitatott a cselekmény alatt. Az innen vezető út elindítója mindig valamilyen nyomorúság vagy büntetés, amelyet egy hosszú vándorlás vezet a szigethez, ez pedig erős áthallásokkal rendelkezik az Ószövetségi vándorláshoz a sivatagban. Tovább erősíti az allegóriát az, ahogyan az elbeszélő nagyapjának apósa a Tiszáig terjedő Nagyromániában látja a szabadságát, hiszen akkor fog felépülni újra *a templom*. Ez az új templom, a templomhoz kötött szabadság feltételezése pedig, ha az eddigi megfeleltetéseket a zsidósággal továbbra is fenntartjuk, akár a zsidóság, akár a kereszténység felől nézzük, előfeltételezi vagy a Messiás vagy Jézus második eljövételét, ezzel pedig elhozva a napok végét is.

Schmitt barát és ellenség megkülönböztetése, ezáltal a konfliktus *politikai* mivolta még inkább kiéleződik, amikor az ellenség a falusiak általi kezelését követjük nyomon. Schmitt példája szerint „a kereskedés”, esetünkben bármilyen munkaügyi tranzakció érdemes arra, hogy barát és ellenség között fenn legyen tartva¹⁹, attól függetlenül, hogy a két csoport különválik. Ezt a politikai aktust követhetjük nyomon akkor, amikor a Cigánysoron lakók, főképpen Mesijás az, aki a falu „aljamunkáját” végzi el, legyen ez a budik kimerítgetése vagy akár a Rézműves Arankától elfogadott segítség az anya részéről. Az ellenség képlékeny működésmódja itt láthatóvá válik, hiszen az elbeszélő szerint az anyja Arankát kedveli, de a cigányságot általánosan nem, tehát Aranka, mint *a másik*, vagy az ellenség a közös munka vagy segítségnyújtás által válik az ellenség kategóriáján is belül külön a cigányokétól, úgy, ahogyan a Mesijás válik „használható ellenséggé” a falu lakói számára. Az ellenség

¹⁹ SCHMITT, Carl, *A politikai fogalma = A politikai fogalma, Válogatott politikai- és államelméleti tanulmányok*, Osiris – Pallas – Attraktor, Budapest, 2002, 19.

megjelölése vagy a periférián belüli „alegységek”, a tőlünk távolabb elhelyezkedők kitétele Kuczok és Balla műveiben is megtalálhatóak. A jelölés egyik ilyen formája az írott nyelv szintjén jön létre. *Az apa nevében* főhőse, aki szlovák, többször keveredik magyarokkal beszélgetésbe, amelyben a magyar nyelv kurzívval szedett szöveggént jelenik meg. Beszédes, hogy ezek a magyar karakterek, akik szóhoz jutnak szinte mindig egy olyan relációban lesznek megszólaltatva, ahol őket hibásnak lehet tekinteni. Kuczok regényében pedig a lengyel és a térségi sziléziai nyelvjárás közötti különbségek kiemeltté válnak egy veszekedés alkalmával azáltal, hogy az kurzívval szedett, amire a karakterek reflektálnak is és negatív konnotációkat, műveletlenséget, szegénységet, alacsonyabb társadalmi osztályhoz való tartozást tulajdonítanak ennek a nyelvnek, nyelvjárásnak. Az ellenség felismerésében nem csak a nyelv, hanem a társadalmi körön belül elfoglalt hely is orientációs pont a regényekben. Borbélynál láthattuk, hogy a cigánysor lakói, akik, mint másodrendű polgárai a falunak, hogyan vannak kezelve, viszont mégis ezek a karakterek képesek a többi társadalmi körön belül is mozogni, a másikkal kapcsolatot tartani, fenntartani a munka cserekereskedelmét. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy az apa és az anya, illetve a nagypapa munkaköre is képesek a változásra, amely a megbecsültség szempontjából is egy fontos komponense a karakterek életének, még akkor is, ha a regény túlnyomó részében a munkakörök, illetve a munka meglétének csökkenését tapasztaljuk. Amikor az apa zsilipek működtetése okán kezd el tanulni, az anya, illetve az elbeszélő is elismerően beszél erről a feladról, ami majd a saját sorsukat is képes lesz megfordítani. A *Bűz* esetében a periféria sokkal szilárdabb és ridegebb. A dolgozat egy későbbi pontján még hosszabban tárgyalni kívánom ezt a mozzanatot, viszont Kuczok hősei társadalmi helyüket tekintve erősen építenek a predesztináltságra.

Úgy gondolom, mivel többszörösen felosztott a falu a folyó által Borbély regényében, ezért itt több képet kell értékelnünk egyszerre; a Cigánysor és Újsor megkülönböztetés inkább a folyó meglétéből származik, hiszen az elbeszélő apja szerint azért települtek ide, mert a folyónak köszönhetően védve voltak a töröktől az emberek, tehát már megelőzve a különböző történelmi eseményeket létrejött egy ökoszisztéma, amelynek nem képezte részét a Cigánysor, másfelől pedig a templom, házak és egyéb más épületek és falurészek alatt hol felbukkanó, hol alábukó folyó, amely veszélyeztet mindenkit, inkább metaforikus értelmezést von magával. A házak alatt megtalálható rendszerek, legyenek azok alagutak, folyók vagy más

élő, esetleg élettelen entitások a vizsgált regényekben mind feltűnnek és valamilyen módon a ház kontaminációját kezdik meg és hatást kezdenek gyakorolni a ház lakóira.

A *Nincstelenek* földalatti veszélyforrása a sziget belső megosztottságára enged következtetni, amely a zsidók elhurcolásából, a politikai rendszer átrendeződéséből adódó üldöző és üldözött csoportok létrejöttéből, illetve egyéb más, vallási és származási alapon történő megosztottságot kíván illusztrálni. Ezáltal ez a veszélyforrás nem kizárólag az ember életére veszélyes, hanem a közösség fennmaradására is.

Bár adminisztratív módon a folyón túl eső területek is a falu részét képeznék, az elbeszélésből kinyerhető utcák és közterek elnevezéséből az elkülönítés és önidentifikáció további példáira nyerhetünk szert. Amennyiben a folyón innen eső részéről olvasunk részleteket, amelyben jelölt, hogy a cselekmény a település melyik pontján játszódik éppen, arra figyelhetünk fel, hogy a különböző pontok helynévvel vannak ellátva. Ilyen a templom felé vezető utca, a Hajnalvég, a gócpontként működő Rámpa, ahol a bolt, a kocsmá és a kút található, a templomtér vagy a Barkóczy-major. Ezek a helynevek „kellemesnek”, „ismerősnek” és honosnak nevezhetők, követik azt a működésmódot, ami napjainkban is a megszokott, miszerint vagy valakiről, valaki emlékére neveznek el utcákat és helyeket vagy ennek hiányában valami, általában pozitív vagy neutrális konnotációval rendelkező főnévvel látnak el utcákat (pl. Virág utca, Alma utca stb.). A folyó túlsó oldalán, a Cigánysoron és az Újsoron viszont minden megnevezett hely funkcionalitásából válik helynévvé és általában negatív konnotációkat von magával, ilyen a Túr, a Bivalyfürdő vagy éppen a gorond, a földhányás. Láthatóvá válik tehát, hogy amíg a faluban az „adminisztratív” helynévválasztás dominál, addig a folyón túli helyek már nem rendelkeznek ilyen eljárasmóddal. Ez a disztingválás azt is magával vonja, hogy amíg a településen belül elhelyezkedő utcák és terek, nevükből adódóan inkább a betöltött, megélt *terek* érzését nyújtják, addig a Cigánysor és az ezen túl elhelyezkedő részek viszont *elnagyolt területekként* vannak feltüntetve, mintha azok nem tartoznának a faluhoz. Mindezekkel egyre tovább tetézve annak az érzését, hogy a Cigánysor a falu, ezáltal pedig maga a teremtet világ periferiáját képi.

Állat és elállatiasodás

Az állat kettős funkciója

Az állat és az ember kapcsolata szintén több helyen kitüntetett szerepet foglal el a cselekmények alakulásában. Az állatok, főképpen a háziállatok jelenléte ezekben a könyvekben nem kizárólag arra korlátozódik, hogy valamilyen társi szerepet adjanak a szereplőknek, illetve a családoknak, hanem két fontos funkciót látnak el. Az első az a „rendeltetésszerű” feladatuk, ami a ház vagy a család védelme. Ez a védelmi funkció nem kizárólag a fizikai támadások ellen jelenik meg, ahogy azt egy ponton is Borbélynál is olvashatjuk, miképpen a macska az egerek ellen van tartva, hanem pszichikai védelmet is nyújtanak a szereplőknek.

Balla művében a macska védelmi funkciója a magány ellen irányul, illetve a diszfunkcionális család figyelőjeként, ellensúlyozójaként. A ház mint különálló entitás részét képező macskák három ponton tűnnek fel a műben és mind a három helyen az éppen törésponton vagy azon túllendülő család tagjait vigasztalják jelenlétükkel. A mű cselekményébe belefut egy pogány vallási vonal is, amely a pincében növekvő *Yggdrasai*, ógermán szent fa képében fog megjelenni, mint a házra veszélyforrásként ható erő. Ezzel szemben helyezkednek el maguk a macskák, amelyek ellensúlyozni kívánják a fa kártékony hatását jelenlétükkel. Az elbeszélő egy ponton említi, hogy a macskák szemei mögött egy „valamiféle felsőbb hatalomba vetett hit”²⁰ jelenik meg, ez pedig a ház garázsában nyugtatja meg őt, illetve csillapítja magányát a feleségével történt vitatkozás után. Más esetben ezek a macskák a terasz alatti lépcsőnél található macskagyökér jelenlétére hívják fel a figyelmet, amiből később főzetet készít az anya, hogy azzal nyugtathassa meg gyermekeit. A regény végére pedig kiderül, hogy ezek a macskák voltak azok, akiket a kisebbik fiú, illetve az anya, továbbá később a házat megvásárló személy úgy lát, mint akik az egyetlenek voltak a ház lakói közül, akik nem bántották őket. Mind a három esetben ezek a macskák a ház és annak keretein és határain lépnek fel láthatóan azzal a céllal, hogy jelenlétükkel valamit változtatni tudjanak a lakók életterén belül. Ezek a macskák nem fogadott állatok a háztartásban, hanem egy ponton véletlenszerűen bukkannak fel a cselekmény ideje alatt. Megjelenésük pedig egybefügg a családon belül megjelenő konfliktusokkal, hiszen első megjelenésüket az első nagyobb

²⁰ BALLA, Vladimír, *Az apa nevében = Az apa nevében*, ford. DOBRY Judit Kalligram, Budapest, 2016, 34.

vitához köthetjük. Következtetésképpen a macskák jelenléte itt, a vitáktól és konfliktusoktól széttartó tér deszakralizációját fordítja visszájára, ezzel együtt pedig a profanizálódó térben ők maguk válnak az egyetlen stabil ponttá²¹ a lelkieg leginkább terhelt személyek életében a családon és a háztartáson belül.

Ez a védelmi szerep Borbély regényében is tetten érhető, viszont már az állat kárára. Az elbeszélő édesanyjának monológiájából megtudhatjuk, hogy úgy szoktatják le a gyermekeket az álmokról és az álmodozásról, hogy egy fekete macskát agyonvernek az alvó gyerek mellett, hogy annak félelme „átmenjen” az adott személybe. Itt fontos kiemelni a fekete macskát, ami a népi hiedelmekből származóan már fel van vértézve bizonyos transzcendens erővel, de ettől eltekintve is azt láthatjuk mind a két regényben, hogy a háziállatok, itt a macskák, rendelkeznek valamilyen mágikus tulajdonsággal, amely ideálissá teszi őket a lakók védelmére. Megfigyelhető továbbá az is, hogy mind a két esetben nem feltétlenül személyek, hanem rajtuk keresztül közösségek fennmaradásához járulnak hozzá jelenlétükkel és segítségükkel, a *Nincstelenek* esetében pedig áldozatukkal.

A másik funkció, amit ezek az állatok és háziállatok betöltenek, az az, hogy rajtuk keresztül, a rájuk gyakorolt agresszióval és bántalmazással tágíthatóvá válik a társadalmi periféria azok számára, akik számkivetettek saját környezetükön belül. Balla művén kívül, ahol a háziállat, mint istenség tevékenykedik, Kuczok és Borbély könyvében az tapasztalható, hogy a szereplők lelki nyomorukon azzal tudnak könnyíteni, hogy ezeken az állatokon élik ki frusztrációikat. Kérdéses lehet a tárgyalt regények kapcsán, hogy ez az eljárás mód mennyire egy hagyományozódott vagy akár szükségszerűségek által szült eljárás a szereplők részéről, hiszen mind a kettő eshetőségre találhatunk példákat.

Amennyiben példákat keresünk arra, hogy akár több generáción keresztül folytatott, úgymond megszokásból elvégzett sajátosság az állatokkal való kegyetlenség, akkor több helyen is olvashatunk erről szóló folyamatokat. A *Nincstelenek* elbeszélője barátjának, Ottónak, maga az anyja mondja el, hogy hogyan kell meggyilkolni a kölyökmacskákat, viszont ez a rész kiegészül azzal, hogy a gyerekek kísérleteznek több módszerrel is, feltárva azt, hogy hogyan lehet megölni a kölyköket. Azért is érdekes ez, mert itt a pusztítás kezdetekor már valami

²¹ ELIADE, Mircea, *A szent és a profán*, Helikon, Budapest, 2019, 17.

hagyományozott tudásra épülve vértetzi fel magát Ottó a macska ellentámadása ellen, hiszen hegesztőkesztyűt húz a karmolások ellen, mielőtt nekilátna kitörni az állatok nyakát. Ottó *már* fojtott meg macskát és saját elmondása szerint azért kell használni a kesztyűt, mert máskülönben az állat karmol, így kiderül, hogy valami előzetes tudásra - legyen az elmondott vagy „begyakorolt” – épül a procedúra. Máshol pedig maga a felnőtt a mérvadó abban, hogy hogyan kell elpusztítani verébfiókákat, hiszen előíró módon jegyzi meg az elbeszélő, hogy az apja lapáttal veri agyon őket. Ezt az előírt eljárást adaptálják is a gyermekek, amikor Ottó felvetésére először agyon akarják taposni a fiókákat, viszont mivel egyiknek sincs erre ereje ehhez az eljáráshoz, ezért a lapátot egy kő helyettesíti, azt ejtik a fiókákra. Már ennél a pontnál is láthatóvá válik, hogy a regény szereplői számára a hagyományozódott vagy megszokásból származó erőszak, illetve az erőszak szükségszerű felhasználása mennyire összeolvad. Ennek a két erőszak típusnak a célja, illetve a felhasználásának okai különbözni látszanak, viszont a karakterek helyzete miatt nem válhat ketté a két ok a legtöbb esetben. Az erőszak szükségszerű, tehát ismételni kell, viszont ahogy Eliade fogalmaz: „mindaz, aminek nincs példaadó mintája, „értelmetlen”.²² Ahogyan azt később láthatjuk majd, az elbeszélő „sakterkedése” is erre a példaadó mintára mutat vissza – mivel az erőszakot meg kell ismételni, nem csak önös érdekből, hanem a közösség fenntartása miatt, ezért tiszteletben is kell tartani annak a közösségnek a mintáját az ölést illetően. Ehhez a mintához nem csak a „munkavégzés hatékonysága” társul, hanem rituálévá is válik az állatokra kiterjesztett erőszak, ez a rituálé pedig a közösség sajátosságává válik

A szükségszerű erőszak első ránézésre anyagi vonzatokkal rendelkezik. Több részletet is találhatunk arról, hogy állatok azért kerülnek elpusztításra, mert vagy létezésükkel, szaporodásukkal vagy a családdal egy élettérben tartózkodva, a család szükségének kielégítése miatt elengedhetlenné válik feláldozásuk. Az előbb idézett részletből kiderül, hogy azért szükséges elpusztítani a kölyköket, mert nem lenne képes a család mindannyiuk etetésére, más esetben pedig azért szükséges a galambfiókák elpusztítása, hogy a már ekkorra súlyosan szegény család valami ételhez tudjon jutni. Itt viszont azt is meg kell jegyeznünk, hogy az a hagyományozott erőszak, amiről már értekeztünk, szintén felbukkan, hiszen ez egy, az apa által már bemutatott, illetve az apa által, a család fenntartásának érdekében végbevitt

²² ELIADE, Mircea, *Az örök visszatérés mítosza*, Helikon, Budapest, 2023, 52.

cselekedetként van ábrázolva az, hogy hogyan kell ölni. Itt az elbeszélő magát sakterként jellemzi, amely szintén egybevág a regényben folyamatosan kibontakozó apai identitás és a zsidóság körével, ami által ez a kijelentés szintén egy „örökölt” erőszakos cselekedetté teszi az adott cselekedetet. Ezek a szükségszerűségek később az elbeszélő kisebb testvérére is kiterjedni látszanak, amikor felvetődik, hogy őt is el kellene vinni megölni valahová, hiszen már vannak elegendően, ezzel implicit jelezve, hogy ha az állat teher és azt meg lehet ölni, akkor ezt a kört tágítani lehetne az emberre is.

Ha a szükségszerű agresszió kérdését kívánjuk felvetni, akkor az a probléma követi kérdésünket, amely az előző, hagyományozódott agresszió kérdéskörét is befolyásolja. Mivel az állat önmagában már arra is fel van használva, hogy a karakterek könnyebbítsenek saját frusztráltságukon, ezért a szükségszerűség nem kizárólag anyagi vagy az élettér fenntarthatóságához kapcsolódó vonzatokkal rendelkezik. Bár ezek az állatok tökéletesen kielégíthetnék a frusztrációk felengedését alapvető természetükkel vagy a velük való interakcióba lépéssel, mégis azt láthatjuk, hogy az erőszakos fellépés az, ami, ha nem is az előírt magatartás, mégis a legszéleskörűbben alkalmazott, mint amikor az elbeszélő dühből belerúg a macskába és annak elpusztítását tervezi, miután megverte az anyja, holott a macska dörgölözve közelíti meg a fiút. Az állatok azért is lesznek kitéve ennek a körkörös erőszaknak, mert bár meglétük szükségszerű, hosszútávon, például a szaporodásukkal már negatív módon terhelni kezdik a családokat. Tartásuk, főleg a háziállatokra érve, nem kizárólag fizikai védelemre korlátozódik, hanem egy társadalmi nyomás is társul ahhoz, hogy hol van és hol nincs háziállat. Itt szintén az *én* és a *másik* elkülönítéséhez használatos például a macska, ahol „cigányház” és „magyarház” között az egyik eltérő különbség az a macska tartása. Az anya elbeszéléséből arra következtethetünk, hogy ahol nincs macska, ott a háztartás automatikusan „cigányházzá” alakul. Így a társadalmi elvárásokkal szemben elhelyezkedve, származástól függetlenül, perifériára pozícionálhatják magukat azok, akik nem tartanak macskát.

Az ember és az állat közötti vonal elmosódása

Azáltal, hogy az ember arra használja az őt körülvevő állatokat, hogy a saját periférián való létét tudja felfüggeszteni, annak a ténye, hogy a társadalmi körök legszélén helyezkednek el ezek az emberek, nem változik. Ebből kifolyólag az állatokkal szembeni erőszak nem csak

ahhoz vezet, hogy a vélt vagy valós centrummal szemben ezek a karakterek az állatokkal folytatott erőszakos fellépésük ellenére továbbra is a periférián maradnak, de az is, hogy ez a két entitás, ember és állat hasonulni kezd egymáshoz.

Szintén Kuczoknál és Borbélynál találunk erre mutató példákat és részeket. Borbélynál az ember és az állat közti vonal elmosódása egy folyamatos és egyre inkább bővülő és metodikus példázatot nyer, hiszen a könyv elejétől fogva találhatunk olyan utalásokat, amely a két élőlény közösségét, majd egybeolvadását írja le az elbeszélő nézőpontjából. A gyermeki narrátort, mint alapvetően naiv és képzelettársításokra hajlamos nézőpontot is fontolóra kell vennünk ezeknél a társításoknál. A gyermeki főhős és egyben narrátor meglete esetünkben azt a narratológiai kérdést teheti fel, hogy mennyire gondolhatunk az elbeszélőre úgy, mint akinek a narrációját befolyásolja és változtatja az, amit lát olyan módon, hogy „tévképzeteket” hozhat létre az általa érzékelt történetekből naivitása vagy gyermeki mivolta miatt. Véleményem szerint a *Nincstelenek* narrátorát ebből a szempontból kell tárgyalnunk, hiszen az elbeszélte történet egésze alatt, amikor ember és állat vagy emberi és állati attribútumok társulnak, az a főhős-narrátor szempontjából származik. Ezen narráció végére a két entitást teljesen egymásra helyezi az elbeszélő, állat és ember nem lesz külön-külön definiálható. Ez úgy valósul meg, hogy még a regény elején és közepén hasonlatok és metaforák keretein belül hasonul állat és ember, például amikor „A hajdúk kutyaszemmel lesték a tolongó, szitkozódó parasztokat”²³, viszont a végére az anya kétségbeesett ábrázolása és a megkötött kutyák viselkedésmódja és ábrázolása már egymásra csúszik:

„A kutyák mindig éhesek, majd megőrülnek. Tépik a láncot. Szabadulni szeretnének. Nekifutnak teljes erőből, de a lánc visszarántja őket. [...] A rántásból az ugatásból hörgés lesz. Vannak, akik szeretik bosszantani őket. Ezt élvezik. Odaállnak a kutya által kitaposott szakasz szélére, ahol már nincs fű. Ott biztonságban vannak. [...] Későn fogja fel, hogy egy millimétert sem tud előrébb menni. A kínzója hiába van ott az orra előtt, mégis elérhetetlen.”

Majd itt következik az anya ábrázolása:

²³ Borbély Szilárd, *Nincstelenek*, Jelenkor, Budapest, 2021, 161.

„Ha nincs más, akkor a mancsai közé dugja be a fejét. Mert összeomlott [...]. Ezért képzelem el, hogy szabad vagyok, és repülök, mint a gólya vagy a fecske.”²⁴

Ha a regény végéről visszanezünk a cselekményre, akkor azt fedezhetjük fel, hogy a kutyák viselkedésének leírása, a szabadság iránti vágy, a mozgástér hiánya, a bosszantók, akiket nem lehet elérni, egészében tükrözhető nem csak az anya, hanem a szűkebb család megélt élményeire is. Ezért amikor az anya ábrázolására kerül a sor, akkor már az anya nem csak hogy jobban hasonlít a főhős-narrátor szemében az általuk tartott állatokra, hanem már az emberségét veszíti el. A narrátor hozzászólása, miszerint gólyaként vagy fecskéként képzelem el magát pontosan arra mutat rá, hogy a társadalmi körök periferiáján való lét felismerése után arra a következtetésre juthat és juthatunk mi is, hogy abban a rendben, amelyben élnek, ők maguk kintebb helyezkednek el a periférián, mint maguk az állatok. Akár azt is mondhatnánk, hogy a periférián kívül is esnek, hiszen ez a periféria ember és állat alkotta csoport, ők pedig nem is egészen állatok, de már nem is egészen emberek. Az elbeszélő ezen felismerése így viszont tapasztalatokra támaszkodva alakul ki.

Az állat és az ember érzékszerveire korlátozódó megjegyzések csak egy lépés ezen realizáció felé, hiszen a cselekmény előrehaladtával több olyan történésnek lesz tanúja a főhős-narrátor, amely arra mozdtja őt, hogy a saját anyját és magukat az állatokkal egy szinten képzelem el az emberrel. A már említett rész, ahol a főhős az kisebb testvérét is fel kívánja áldozni, hiszen a megléte veszélyezteti a család anyagi jólétét, a regény elején található, ahol még az anya kérésének eleget téve nem bántja a testvérét, függetlenül attól, hogy itt már elkezdődik az ember és az állat értékének megfeleltetése egymással. Egy graduális változást követhetünk, ahol először a háborúból visszatért nagyapáról szóló leírást olvashatjuk; „Tyúkoknak vezényel és kacsáknak. A libákat szereti, mert azok alakiasan mozognak”²⁵, ami azt a következtetést vonzza magával a naiv szemléletű főhősnek, hogy mások is megfeleltetik az állatokat az embereknek. Továbbá magától a narrátortól is találhatunk később olyan passzust, ami egy használt óvszer megtalálása után próbál magyarázatot keresni arra, hogy vajon az édesapjának és a csődörnek a nemiszerve hogyan

²⁴ Uő, 296-297.

²⁵ Uő, 151.

lehet egyenlő hosszúságú, ezzel implicit módon már valamilyen relációba szervezve az embert és az állatot.

Kuczok regényében, *A bűz*-ben, nem az elbeszélő oldaláról érkezik az állat és az ember egymásnak való megfeleltetése, hanem az apától. Itt is tökéletesen alkalmazható a már Borbélynál felvetett gondolat, miszerint az állat a periféria kitágítására van használva, annyi különbséggel, hogy itt az apa gyereke, az elbeszélő, egyszerre lesz a kutya által felhasználva erre a célra:

„Aztán az idősebb K átnyújtotta a göndör szőrű kutyakölyköt [...] s ahogy a kiskutya cseperedett, úgy nőtt az alkalmazott testi fenyítés mértéke, az újságtól a gumicsövön át a korbácsig, *a korbácsig* [...] Minden bizonynyal volt szaga a korbácsnak, ugyanis mielőtt az idősebb K. hozzálátott a nevelő szeánszhoz – [...] – az orrunk alá dugta és megszagoltatta [...] hozzáfűzve: „szagold csak meg”. [...] [M]inden bizonynyal volt szaga a korbácsnak, nyilván felismerte a kutya orra, nyilván inkább a kutyának volt címezve a parancs, de a nevelő módszer olyan egyetemes volt, hogy minden hozadékával együtt kellett alkalmazni az embergyerekekre, így hát megszagoltatta velem, csak azután ütött”²⁶

Kevésbé explicit az elbeszélő által bemutatott hasonulás az állathoz Borbélyhoz képest, viszont ez azzal is magyarázható, hogy a *Nincstelének* esetében egy lépcsőzetes *hozzáidomulást* tapasztalhatunk az ember metamorfózisában. Az érzékszervi hasonlítás itt, ahogy Borbély elbeszélőjénél is tetten érhető, viszont fontosabb az, hogy a parancs a kutyának szól elsősorban az elbeszélő nézőpontjából. Itt következtethetünk tehát arra, hogy magát a kutyát közelíti az apa az emberhez, antropomorf lényként kezeli azt, amely képes a nyelvi artikuláció megértésére úgy, ahogy a fiú is. Kevés releváns részletet találhatunk Kuczok regényében arról, ami kifejezetten ember és állat kapcsolatát tárgyalná, ennek ellenére a cselekmény elejére helyezett szegmens ez²⁷ ami az apa későbbi viselkedéséből már előrevetítheti azokat a megfigyeléseinket ember és állat, illetve a kettő perifériához fűződő viszonya kapcsán, amit már megtettünk Borbélynál. Erre az *egyetemes nevelő módszer* is már

²⁶ KUCZOK, Wojciech, *Bűz*, ford. KÖRNER Gábor Magvető, Budapest, 2007, 60-61.

²⁷ A regény három, időbelileg elhatárolt részből, fejezetből áll, amelyek az *előtte*, *akkor* és *azután* címetek viselik. Az *előtte* fejezet a család előtörténetét tárgyalja, amelyben leginkább az *akkor* fejezetre hatást gyakorló történelmi traumákat és geneológiai viszonyokat vezet be, amivel szemben az *akkor* és *azután* fejezetek szorosan követik egymást és a főhős-narrátor megélt és saját tapasztalataiból elbeszélte részére fókuszálnak.

felhívhatta figyelmünket, mivel ez azt sugallhatja az elbeszélőtől, mintha maga is elfogadná közös sorsát – és ezáltal bánásmódját – az állattal együtt.

A kutyával való társítás, illetve a percepció szintjén egybeérő ember és állat kapcsolata a *Bűz* huligánjai kapcsán is előtérbe kerül. Amikor a fiú a Cmentarna utcán halad át, amely híres arról, hogy itt mindenki nyomorban él és mindenki vagy sírásó vagy azzá fog válni, a következőt olvashatjuk:

„[...] [F]igyelték, nem tűnik-e fel valamilyen idegen elem, nem bontja-e meg valami oda nem illő a pocsolyák, az utcakő, a vörös téglás falak és a zöld párkányok egységes kompozícióját, nem kujtorog-e arra egy ismeretlen korcs, nem ül-e a kerítésre egy másik negyedből jött macska. Ültek és felügyeltek, az idegen kutyák farkára égő rongyot kötöttek [...] leköpdösték a hátam, miközben végigsiettem az utcájukon, megjelöltek”²⁸

Itt nem beszélhetünk olyan folytonosságról, mint Borbélynál, ahol felvethető az, hogy a gyermeki percepció az, ami a tapasztalatok alapján felelteti meg az állatot az emberrel. Viszont azt itt is láthatjuk, hogy az ember kezdi betölteni az állat funkcióit, mi több, azzal egy feladatokat kezd ellátni. Tovább az, ami Borbélynál folyamat, itt ebbe az egy passzusba belesűríthető, hiszen az állati és emberi percepció megfeleltetése egymással abba fordul pár mondat után, hogy az elbeszélőt *megjelölik*, ahogyan a már eddig megjelölt területüket is figyelik a betévedő kutyák és macskák ellen, tehát az, amit már megállapítottunk, hogy az elbeszélő számára az ember és az állat eggyé válik, itt is igazolódik. Szintén felfedezhető az, hogy az állatokkal folytatott kegyetlenkedés itt is tetten érhető, a *Nincstelenek*-nél megállapított megoldásokat itt is applikálhatjuk, hiszen tudjuk, hogy ebben az utcában olyanok laknak, akik társadalmilag megvetettek és gazdaságilag pedig alulmaradtak, tehát az állat itt is a periféria tágítására lesz felhasználva.

A ház felépítése

Az álom szerepe

Az álmodozás és a képzelődés, az ezekkel való játék annak érdekében, hogy valami megváltoztathatatlant vagy elviselhetetlent meg tudjanak változtatni a karakterek, kiemelt szerepet játszik az elemzett regényekben. Vladimir Biti azt állítja, idézve Appadurai

²⁸ KUCZOK, Wojciech, *Bűz*, ford. KÖRNER Gábor Magvető, Budapest, 2007, 103-104.

gondolatait, hogy „A teljességében átrendeződő geopolitikai térben, ami feltűnik a horizonton, még a legaljasabb és reménytelen életek is, a legbrutálisabb és dehumanizáló körülményekkel, a legdurvább egyenlőtlenségek közepette is nyitni képesek a képzelettel való játékra.”²⁹ Az a kérdés, hogy mennyire állja meg a helyét az eszképizmus esernyőterminusa alá való beosztás az olvasható álmodozásokat elemezve kérdéses, hiszen ezek az ábrándozások nem időleges menekülésre szolgálnak. A perifériális elhelyezkedés és a tehetetlenség, illetve a tehetetlenség érzete miatt nem kerül felvetésre az, hogy a szereplők a nyers valóság előtt kívánnának menekülni, mivel minden álmodozásról tudósító rész a művekben a nyers valóság okozta traumák gyökerét kívánja kiirtani vagy éppen – Balla esetében – egy űrt próbálnak betölteni, amiből származik a trauma. Az ábrándozás szerepe következtetesképpen a megoldást keresni, amely megoldás valamilyen mértékű pusztítással jár. Az álom eszképizmushoz közelítő megjelenését egy ponton érzékelhetjük a művek olvasásakor, ez pedig Borbély művében, az álom kiűzésére használt macska megölése. Ez a pillanat felhívja arra is a figyelmet, ahogyan a regények szereplői tekintenek a traumák feldolgozására vagy a perifériára kitolt életük megjavítására is, hiszen a *jobb életbe* vetett remény egy olyan stigmatikus, elítélendő cselekedetként kerül ábrázolásra, ami következtében szégyenkezhettek majd a család tagjai.

Borbélynál az álom keretein belül két megoldást lát először az elbeszélő – a saját és az anyja halálát. Az egyik vagy a másik beteljesülésével megoldódnának a problémák, viszont egy angyal feltűntével az álom és ezáltal az elbeszélő tudatalattija rámutat a probléma igazi forrására. Amikor az angyal megjelenik, akkor a ház felé közeledve végig húzza az ujját egy falon, ami ennek hatására levetkőzi magáról a vakolatot, ezzel pedig az így is rozoga lábakon álló ház kitetté válik annak a veszélynek, hogy összedőljön. Ahogy közelít az angyal, úgy az elbeszélő is feszültebbé válik, és mielőtt az meg tudná érinteni az ő házukat, véget ér az álom. Itt két különböző megoldást is láthatunk, amelyek az elbeszélő ábrándjai kapcsán a jobb életet tudnák elhozni. Az első, a saját és az anya halála, illetve a ház pusztulása. Később látni fogjuk, hogy a ház milyen fontos szerepet tölt be ezekben a regényekben, hiszen az így is szűkös, illetve szegényes léttérrel rendelkező szociális és társadalmi körök, amelyekben ezek a történetek játszódnak, nagy jelentőséget tulajdonítanak a háznak és annak elhelyezkedésének, mivel csak az képes valamilyen védelmet és tartozástudatot létrehozni. Ez

²⁹ BITI, Vladimir, *Post-Imperial Literature, Translatio Imperii in Kafka and Coetzee* = Culture & Conflict, szerk. GIL, Isabel Capeloa, NESCI, Catherine, MEDEIROS, Paulo de, De Gruyter, Vol. 20, Berlin, 2022, 32.

azért is fontos, mert az álomban megjelenő angyal, amely egy máshol megtalálható passzus szerint az elbeszélőt saját testvéreire emlékezteti, a ház elpusztításában látja a feloldozást a család számára. Ez a felismerés viszont nem juthat el a realizációig a narrátor számára, hiszen ő megszakítja az álmot, megijed pont azelőtt, hogy az angyal hozzáérhetne a verőcéhez. Az angyal érintésének következményei tiszták az elbeszélő számára, viszont azokat már nem kívánja belátni, ezzel megfosztva magát a probléma valódi megoldásától. Kuczoknál a könyv végét maga az álom zárja le. Itt a problémára való rámutatás nem jelenik meg, hiszen az elbeszélő – akinek a saját elmondása szerint ez a kedvenc álma, szemben Borbély elbeszélőjével – maga ismeri fel, hogy a ház pusztulása hozhatja el kizárólag a megoldást a családjá és saját maga számára. Az álomban hosszan példázott a család, főképpen az apa viselkedése, aki az emésztőgödör kiöntésével való foglalkozás helyett fontosabbnak tekinti a család – főképpen a saját – materiális javainak a mentését. Az álomban az álmodó úgy gondolja el a család viselkedését, „mintha hirtelen megijedtek volna, hogy talán a lelkiismeretük kezdett rohadni”³⁰, ezzel projektálva azt, hogy nem csak maga a ház, hanem a család morálja is hibás a helyzetében. A ház végül összeomlik az emésztőgödör kiöntése és *egyedül* a ház fölé tornyosuló eső miatt, kizárólag az anya éli ezt túl, akit a cselekmény alatt úgy ismerhetünk meg, mint az egyetlen személyt, aki nem bántotta az elbeszélőt. Az álom nem csupán eszképzizmus, hanem vágy. Halbwachs megállapítása szerint az egyén emlékezete a kollektív emlékezet keretrendszerére támaszkodik még az álomban is, viszont mivel az álomban ez a kollektív keretrendszer csak részlegesen működik, ezért képtelenek vagyunk komplex eseménysorok elképzelésére.³¹ Borbély és Kuczok műveinél pedig egy sikeresen függetlenedő és egy függetlenedésre képtelen álomvilágot láthatunk. Kuczok elbeszélőjének álma azért képes eljutni a megoldásig, mert képes kiszakadni az elbeszélés végére a házból, meg tud szabadulni annak traumáitól, illetve ezeknek a traumáknak a forrása is idővel megszűnik, legyen az a ház valós időben történő képletes összeomlása vagy a családtagoktól való eltávolodás. Mivel itt nem működik már az a kollektív emlékezeti keret, amelyből a traumák származnak, ezért képes rátapintani a probléma forrására. Borbély esetében, mivel az elbeszélő még a trauma forrásaként értelmezhető közösség tagjaként álmodozik valamilyen

³⁰ KUCZOK, Wojciech, *Bűz*, ford. KÖRNER Gábor Magvető, Budapest, 2007, 195.

³¹ HALBWACHS, Maurice, *Az emlékezet társadalmi keretei*, Atlantisz, Budapest, 2018, 356.

megoldásról, ennek a hatása az álomra az, hogy nem engedi, hogy felismerje problémájának megoldását, amit az angyal pusztítása előtt való felkelés reprezentál.

A ház genezise, felosztása és kontaminációja

A ház genezise

A regények és tágabb értelmezésben a közép-európai regény sajátja a ház ábrázolása, illetve a hozzá fűződő viszony. A ház centrális szerepét már más, akár a közép-európai irodalom határain kívül elhelyezkedő irodalmi körökön belül is láthattuk, amikor a ház valamilyen társadalmi osztályozás megfeleltetéseként kerül ábrázolásra vagy a benne élő család reprezentációjává válik. Ez ezekben a regényekben és a térség irodalmában sem különb, viszont ezek a fogalomtársítások vagy szimbólumok a házra egy „fejlődésen” mennek keresztül. A ház „egészsége”, annak berendezése, megtervezettsége, elhelyezkedése és létrejötte nagyobb hangsúlyt kap. Ezt a divergenciát a ház értelmezésében arra is visszavezethetjük, hogy a közép-európai régió már említett állam- és nemzettudata a történelmi kitettségek miatt máshogyan szerveződik, mint nyugaton, így a – sokszor – véletlenszerűnek tűnő határok, idegen vagy külső behatás miatt rohamosan változó térségek és települések képe egyedül a házban hagy valamennyi reményt és stabilitást az ember számára.

Ahogy láthattuk a *Nincstelenek* esetében a falu és a víz, illetve a határok fontosságát, illetve létrejöttét, működését a műben, úgy itt egy újabb mikrokozmoszsal találkozhatunk, ami a ház képében fog megjelenni. A ház az az entitás, amelyhez az egész és nyugodt élet párosul, mindemellett nem csak a településen felvett hely az, ami meghatározó lesz az önidentifikációban, hanem a ház maga. Kuczok szövegében a következőt olvashatjuk:

„Jegyezd meg, *ezt* a házat a nagyapád, az én apám építette; a legrégebbi ház a környéken. Kiskoromban itt körös-körül pusztaság volt, aztán mások is építkezni kezdtek, felhúzták mellettünk a villákat, aztán a társasházakat, a háború után meg ideépítették a lakótelepet. Azóta nyüzsg itt ez a sok féreg [...] Nekünk volt elsőnek *ilyen* házunk a városban, nagyapád a belvárostól távol építette, hogy nyugalma legyen, most biztos forog a sírjában.”³²

³² KUCZOK, Wojciech, *Bűz*, ford. KÖRNER Gábor Magvető, Budapest, 2007, 105.

Az *ilyen* ház alatt, egy egyszerű és generációkról generációkra öröklött emeletesházat kell értenünk, amely a szülők generációjával fog egyenlő gyorsasággal megöregedni és megromlani. Viszont láthatjuk, hogy a ház *milyensége* miképpen válik önidentifikációs eszközzé. A villák és társasházak, majd a lakótelepek mind reprezentálnak egy társadalmi koreszmét, legyen az a villával a kis- és nagypolgári világ, a társasház feltehetőleg az első és második világháború közötti idővel, illetve a lakóteleppel, amely már a vasfüggöny mögöttől köszöntött rá az építmények lakóira. A ház változatlansága a benne élő család fennmaradásának, illetve társadalmi státuszának megváltoztathatatlanágát emeli ki. Nem csak azért férgek azok, akik ideköltöztek, mert (véltetőleg) alacsonyabb társadalmi körökből származnak, hanem azért is, mert nincs gyökerük itt, nem részei ennek a tájnak, úgymond betörtek erre a szigetre, amely a belvárostól távol, a család számára lett kivésve a térből. A ház, amiről tudjuk, hogy a háború előtt cselédek is alkalmazott, a cselekmény időtartamára *belül* már lezüllött arra a szintre, amelyre a házat körbevevő háztartások lakói züllöttek már megérkezésük előtt, viszont a ház, mint egy „heraldikai eszköz” a család valamikori státusáról mutat valamit az utcának, a fő konfliktust a belső és külső közötti divergencia okozza. Bár a ház impozáns kívülről, a cselekmény elején és tekintélyt is parancsol magának a lakóteleppel szemben, a bent élők, illetve a földszintre beköltözött egyszerű munkáscsalád már rámutat arra, hogy belülről kezd felborulni az a rend, amit a ház külleme kíván kommunikálni a külvilág felé. A belvárostól való eltávolodás, a pusztán való építkezés azokat a képeket jelenítheti meg előttünk, amit Borbély esetében a falu és a sziget korrelációjában már tárgyaltunk. A ház külön mikrokozmoszként kezd működni, hiszen minden, ami a karakterek életeit befolyásolja, kizárólag ott történik és oda összpontosul, s az ott történtek a házra is befolyással vannak, hiszen a fellépő konfliktusok által maga a ház is omladozni kezd, a ház létrejötte ezáltal egy teljesen új világegyetem létrejötte itt, ahogy majd Ballánál is láthatjuk, az „elsőrendű kozmogóniai cselekedetet, a világ teremtését”³³ imitálja, ahogyan azt Eliade fogalmazta. A ház eredete mindig egy paradicsomi előfelvetés keretein belül jön létre, legyen az itt a képletes *jó* család létrejötte és annak *jó* élete vagy Ballánál a szerelmi fészek létrehozása, amely a következő generációnak és feleségének kíván létrehozni.

³³ ELIADE, Mircea, *Az örök visszatérés mítosza*, Helikon, Budapest, 2023, 33.

A paradicsom *kertjéből* való kivetettség nem feltétlenül egy bűnnel megy végbe, ahogyan azt a Teremtés könyvében olvashatjuk, hanem a környezet és a történelem haladásával. Ezek a házak mindig a település szélén épülnek, amely a kezdetekben még nem egyenlő a település társadalmi periferiájával, viszont bizonyos idő elteltével, illetve különböző történelmi okok miatt azzá válik. A *Bűz* esetében ez az új világ és paradicsom benépesül különböző profán elemekkel, mint a már idézett lakótelepekkel vagy ezekbe a lakótelepekbe költöző családokkal, akik később, mint huligánok lesznek jellemezve, akik elszántan szaporodnak, ezért egyre nagyobb nyomorba taszítják magukat az elbeszélő szerint. Ez a *társadalmi kontamináció* magába a paradicsomba is beférkőzik, amikor egy ilyen embernek és családjának kénytelenek eladni a földszintet. A hanyatlás a ház alapjaitól indul, hiszen társadalmilag, történelmileg és gazdaságilag idegen elem férkőzik a házba. Fontos mozzanata ez az elbeszélésnek, illetve a ház későbbi történelmének, hiszen az alapoktól induló „fertőzés” problémája más regények esetében is kiemelt³⁴ szerepet kap.

A ház felosztása

Gaston Bachelard *A tér poétikája* című művében két, vizsgálódásunk szempontjából nagyon fontos tételt fogalmaz meg. Az első, hogy a *ház*, mint otthont és védelmet nyújtó építmény erős összefüggésben áll az ember lelki világának működésével. Így például az otthonosságérzetünk vagy a ház által nyújtott védettség érzete nem függ össze magával a konkrét, aktuális házzal, hiszen gondolatainkban és álmainkban is átéljük a házat és hajlékunk határait, ezért létezik egy álombéli ház is, amely a valós múlt homályába vész.³⁵ Bachelard ezen megállapítását Borbély házkoncepciójának működésében érhetjük tetten, hiszen a regény végén megtalált alaprajz függetlenedik az elbeszélő által átélt traumáktól. Ezáltal az alaprajzban felbukkanó házhoz az a biztonságérzet kapcsolódik, amely a család és az otthon, otthonosságérzet meglétének köszönhetően jön létre. Ez a kötődés az alapvetően diszfunkcionálisan működő háztartáshoz azért is kiemelendő, mert a művekben olvasható, otthonon kívüli világ mindig ellenséges, ezért a közösségből való kivetettség és megvetés ellen kizárólag a ház nyújt védelmet, még akkor is, ha annak megélt határai, falai nem tudják megadni azt a biztonságérzetet, amely a megélt időben szükséges.

³⁴ Lásd. TOKARCZUK, Olga, *Nappali ház, éjjeli ház*, ford. KÖRNER Gábor, L'Harmattan, Budapest, 2015.

³⁵ BACHELARD, Gaston, *A tér poétikája*, Kijárat, Budapest, 2011, 27, 35.

Bachelard másik megállapítása, miszerint a házat egy függőleges irányba felosztható entitásként kell kezelnünk, amelyben a pince az eltemetett örület szintje, amelyet maga a lakó hoz létre, ezzel szemben a tető felé vezető út, a padlás a tiszta gondolatok helye, ahol a félelmek könnyen racionalizálhatók³⁶, Balla és Kuczok regényeiben kap jelentőséget. Ezekben a regényekben kifejezetten fontos szerepet foglal el a pince. Bachelard gondolatát követve, ezekben a művekben a pincéből származnak azok a veszélyek, amelyet később a házat, ezáltal pedig a benne lakók életét, illetve családok fennmaradását veszélyeztetik.

A ház kontaminációja

A pincében kulminálnak a családi traumák, illetve a családban fellépő aktív összetűzések, amelyek fölött hamar a családtagok elveszítik az uralmat s végül az egész házat ellepi ez a pincéből induló veszélyforrás. Ballánál ez az *Yggdrasai*, amelyet a feleség ültet el, miután már fellépnek az első problémák az elbeszélő és az asszony házasságában. Kuczok esetében a pincében található a család múltjára következtető tárgyak, festmények, amelyet egy vízvezeték megroppanásával a szennyvíz tönkretesz, majd az egész házat, a családdal együtt pusztítja el a feltörő víz elbeszélő kedvenc álmában. Mind a két esetben ezeknek a pincében elhelyezett tárgyaknak (legyen az az ősgermán fa vagy a családi relikviák) fontos szerepet tulajdonítanak a karakterek, vagy azért, mert ezek a tárgyak tartják fent a családról alkotott illúziókat, amelynek tudatában cselekednek is a család tagjai (Kuczok), vagy ennek a tárgynak egy jobbító szerepet (Balla) tulajdonítanak.

Bármelyik oldalról is közelítsük meg a pincében elhelyezett tárgyak vagy azok elhelyezésük okát, a műveket olvasva felismerhetjük, hogy az itt gyűjtött tárgyak mind a két esetben metaforikus értelmet nyernek és a trauma első „magját” vetik el. Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a ház „egészsége” összefügg a lakók, a család mentális és fizikai egészségével is, ezáltal egy entitássá válik lakó és lakott tér. Így pedig a lakókban végbemenő változások kihatnak a ház szerkezetére, állagára, a házra mint az élők, a tudatok, a lelkük eme külső keretére is – az elviselt és tovább fokozódó családi traumák, egymással szemben mutatott megvetés vagy erőszak a ház „repedéseihez” vezetnek, így összefüggés jön létre a ház folyamatos omladozása és a család összeomlása között. A ház összeomlásáról álmodó elbeszélő Kuczok művében még az álmot megelőzően majd azt követően is kommentálja az

³⁶ Uő, 37-39.

építmény állapotát; a szüleivel együtt láthatóan öregedett meg a ház is, a valamikori bejárónők és komornyikok hívására használt csengőrendszer és annak drótjai és a töredezett csempék egyszerre mesélnek arról az életminőségről, amelyet egyszer a ház reprezentált, és éppen olyan megkopottak és kifakultak már ezek a szobák, mint lakói is, akik céltalanul és bármilyen társadalmi rendszerbe való betagozódás hiányában élik utolsó napjaikat. Ballánál az egyre megromló kapcsolat férj és feleség között már a feleség mentális állapotát is kikezdi, aki a pincében próbálja kiszabadítani *a magot*, amelyet beton borít és amelynek köszönhetően később víz jelenik meg a pincében, amely nedvessé teszi a falakat egészen addig, amíg az asszony teljesen megőrül és ezzel szinte egyszerre leomlik a ház egyik falának teljes külső vakolata.

A családi traumák így a ház kontaminációjához vezetnek el, amely mindig a pincében, az eltemetett traumák színterében kezdődik el. A ház efféle megfertőződése bármilyen formát felvehet, a fent említett példákon túl a *Bűz* kontaminációját érdemes jobban szemügyre vennünk. Láthattuk, hogy tárgyakon és fizikai és mentális romlason keresztül hogyan fertőződik és hanyatlik a ház, viszont ennek a műnek az esetében a kontamináció két különböző forrásból is származik, az egyik a családtól, a másik pedig a környezettől. A család gazdasági hanyatlását követően kénytelené válnak eladni a földszintet, ahová egy olyan család költözik, akiket az elbeszélő a családja származása miatt vet meg, más korban és más körülmények között ez a két csoport nem élne egy fedél alatt vagy pedig egymás alá és fölé lennének rendelve. Az anya egy ponton ki is emeli, hogy most olyan időket élnek, amikor a nemeseknek együtt kell élniük a pórnéppel. Ha ismét megvizsgáljuk Kuczoknál a ház hanyatlásáról szóló képeket, akkor szembeötlő lesz, hogy nem csak az eddig megszokott módon a ház *külseje* lesz az, ami a ház *belső világáról* árulkodik, összefüggésbe hozva a család belső működését az építmény külsejével, hanem több ponton kiemelt szerepet játszanak a társadalmi viszonyokra utaló tárgyak is ebben a házban, például a csengő:

„de fölötte, ó, fölötte egy falból lógó lánc emlékeztetett a tündöklésre, egy csengőlánc, a csengő már fél évszázada nem csengett, a láncról rég hiányzott a fogantyú, de arról

tanúskodott, hogy hajdan, ó hajdanában [...] [A] lánc meghúzásával hívták a cselédet a házban például azért, hogy feladják a háziköntöst [...]"³⁷

Ahogy a ház külleme összefüggésben áll a család belső világával, úgy a ház struktúrájának változása utal e belső világára, hiszen a megjelenő, alsóbb társadalmi csoportból származó lakók végképpen elvágják a családot, ezáltal pedig a házat attól, hogy cselédeket hívó csengő ismét működésbe tudjon lendülni. Mind a három regény esetében fontos tényezővé válik a mágia, más esetekben a vélt vagy valós mágia és transzcendentális erők hatása a szereplőkre. Innen nézve a víz szimbolikája is átértékelhetővé válik, illetve ezzel a mágikus vagy népi bölcsességekre épülő erőkkel megáldott karakterek jelentősége is megnő. Eliade szerint a víz jelentősége azért is fontos, hiszen az szinte minden népi hiedelemben vagy vallásban már a föld előtt is létezik, a teremtett világ pedig egy sziget formájában, egy folyó közepén jelenik meg.³⁸ Ennek fényében pedig tovább súlyosbodik Borbély karaktereinek perifériális sorsa. Az apa, aki a „sziget” létrejöttékor már itt volt, ennek genealógiai feltérképezhetetlensége miatt a teremtett világon kívülre vetül, az anya, aki pedig ide beköltözni kényszerül, szintén nem lesz képes belépni a teremtett világ határán túlra. A víz elválasztó erejének ez a megközelítése pedig a falu vallási megosztottságának is új értelmet tud kölcsönözni, hiszen a zsidóság eltávolítása a szigetről a történelmi elhurcoltatás által magából a sziget létrejöttével megjelenő paradicsomi állapotból zárja ki a zsidóságot. Felvetődik az a kérdés, hogy amennyiben a ház esemény a lakók számára és egy entitássá válik lakó ember és lakott tér, hogy milyen viszonyítása van ebben a relációban a lakott tér tárgyainak.

Ezek a tárgyak nem a belakott tér részét képezik, hiszen azok bármikor elhurcolhatók, átrendezhetők vagy éppen leválthatók, az embernek kapcsolata van ezekhez a tárgyakhoz, viszont a családi drapériák, hozzátartozókról készült festmények vagy generációkat túlélő sámlik nem képezik az ember részét abban a materiális valóságban, amelyben ezek a tárgyak léteznek. Ahol az ember, ott a bútor, viszont, ha eltűnik az ember, a hátrahagyott tárgyai még őt képviselik vagy megszűnnek ebben a relációban létezni. Az archetipikus képek látószögén át pedig a zsidó arany, illetve az elhurcolt zsidók értéktárgyainak felkerése és elhordása is átértékelődik, hiszen ezeknek a tárgyaknak a felkeresése, ellopása, szétrámolása vagy

³⁷ KUCZOK, Wojciech, *Bűz*, ford. KÖRNER Gábor Magvető, Budapest, 2007, 183-184.

³⁸ ELIADE, Mircea, *A szent és a profán*, Helikon, Budapest, 2019, 109.

felhasználása a közösség számára végbevitt tetteként válik csak értékelhetővé, nem pedig úgy, mint önös érdek. A Mózsai házának átkutatása és kipakolása, a zsidóság „magjának” elpusztítása, egyet jelent a zsidóság kivetésével a közösségből, ezért maga a „zsidó arany” kevésbé értékelhető úgy, mint materiális vagyon. Ezáltal a vágyott és keresett zsidó arany maga Mózsai, illetve kollektíven a zsidóság esszenciáját jelenítik meg a falusiak szemében.

Az elbeszélés történelemszemlélete, a család helye a történelemben

Akár a ház, akár a különböző településeken belül elfoglalt szerepek szempontjából közelítjük meg a karakterek működését, ezáltal pedig viszonyukat is külvilágukhoz, passzivitást fedezhetünk fel. Az a két mód, ahogyan az ember meg tudna birkózni a történelem és az embertársai által ráértett ütésekkel Eliade megfigyeltében a következő: a teremtés időszakos megismétlése, illetve a történelem feletti értelem elfogadása és keresése.³⁹ A cselekmények vizsgálata után azt fedezhetjük fel, hogy bár az utóbbi, tehát a valamilyen istenség vagy felsőbbrendű lény keresése néhol fellelhető ezekben a művekben, mégis a karakterek viszonya ehhez a transzcendens magyarázathoz vagy ellankad vagy a transzcendens lény közvetítőinek a viselkedése miatt teljesen megszűnik. A teremtés időszakos megismétlése, azaz a mikrokozmosz, magyarul a ház felépítése lehetne az egyetlen ilyen, szakralitásából vesztő eljárás, ami a történelem ellenében enyhülést tudna hozni a karakterek számára, viszont az minden esetben pusztulásra lesz ítélve. Mindezt sorra véve is azt tapasztalhatjuk, hogy már az Istenről való lemondás előtt, illetve a teremtés reprezentációjának összeomlása előtt is lemondással kezelik a karakterek saját sorsukat a történelem tengerében. A család viszonya saját szerepüket tekintve fatalista az elemzett regényekben, illetve passzív az őket körülvevő események kapcsán, belátásuk szerint arra nem tudnak hatni, viszont nem is kívánnak részt venni ezekben az eseményekben. Többek között ezért is értékelődik fel a ház szerepe, hiszen egyre inkább kezdenek elfogyni azok a terek, amelyek semlegesek vagy kedvesek a szereplők számára, az utolsó mentsvár a történelem tumultusa ellen pedig kizárólag a ház maradhat. Viszont ahogy ezt már láthattuk, a házon belül létező család diszfunkcionálisan működik. Az apa abszolút hatalmat élvez a családban, még akkor is, amikor távol van, viselkedése, illetve ambíciói, életének vezetése előíró erővel rendelkezik a gyermekei számára. Ezen patriarchálisnak is nevezhető családi

³⁹ ELIADE, Mircea, *Az örök visszatérés mítosza*, Helikon, Budapest, 2023, 118.

kompozícióban az anya szerepe korlátozódik a gyermek őrzőjévé, viszont nem abban az értelemben, mint egy gondoskodó szerepet magára öltő anyáé, hanem mint azé, akinek feladata megvédeni a gyermeket a saját apjától. Ezen konfliktus miatt – aminek köszönhetően a ház és a család is elkezd megromlani – az asszonyok megőrülnek, ezzel pedig a gyermeki elbeszélő szinte teljesen magára marad addig, amíg össze nem dől az eddigi élete.

Összegzés

A dolgozat lezárásával összegezném az eddig felvetett kérdéseket és az azokra talált válaszokat. Bár a vizsgálat alá vetett korpusz csak három regényt tartalmazott, mégis három, egymástól függetlenül létrejött, három teljesen független nyelvterületről származó mű képes volt arra, hogy egy át fogó képet adjon a közép-európai régió problémáiról és az arra kínáló megoldásokról és válaszokról. A dolgozatom elején felvetett kánon-kérdés, illetve a Fowler által megfogalmazott, idővel változó és favorizált témák és problémák köré épülő irodalom a dolgozat végére érve – reményeim szerint – meg tudta nyitni egy új, regionális alapokon nyugvó irodalmi kánon elméleti háttérét. Úgy gondolom, hogy ezek a művek bármilyen csoportosító elv vagy váz ellenére is megállják a helyüket, illetve ki tudnak elégíteni bizonyos filozófiai, történeti és esztétikai elvárásokat, amelyeket támasztunk eléjük (szintén a nyugati kánon szerint), ennek ellenére a motivikai vizsgálat alapján megállapítható, hogy ezeknek a műveknek a tárgyalása többletjelentésekkel, illetve többletértellemmel lesz felruházva akkor, ha mögéjük tudunk állítani egy ilyen, regionális alapon szerveződő kánont. Az összehasonlító irodalomtudomány, illetve a különböző „poszt” előtaggal ellátott diszciplínák, főképpen a posztkolonializmus elméletei, illetve gyakorlati működés módjuk kiválóan alkalmazható a térség komparatív vizsgálatához, hiszen a térség, ezáltal irodalma, szerveződésében és történelmi, illetve filozófiai alakulásában több modell, illetve megközelítés számára tud komplex és értékes eredményeket nyújtani.

Amennyiben a dolgozat elemzési szempontjait kívánnánk összegezni, illetve ebből levonni a konzekvenciákat, akkor a térség népei fölött évszázadokon keresztül lebegő fémjelzést kell megjelenítenünk: az asszimilációt. Vizsgálódásaink során azt fedezhettük fel, hogy a regények szereplői idegeneknek érzik magukat saját életterületükben, folyamatos konfliktusban – legyen az társadalmi, gazdasági vagy ideológiai – vannak a környezetükkel, így ebben a konstans perifériális létben az egyetlen megoldást a befelé fordulás, illetve ehhez a hosztilis

környezethez való idomulás, hasonulás. A történelem elszenvedőiként látjuk ezeket a karaktereket, akik nem képesek, ennek tudatában pedig nem is hajlandóak változtatni helyzetükön, ennek köszönhetően pedig egyre kisebb terekre vonul vissza az individuum, szinte teljesen feladva olyan „felsőbb” szerveződési köröket, mint az állam, ezt pedig kénytelen kevésbé egzakt terekkel helyettesíteni. Ez az örökké folytatódó absztrakció a saját és a más területe között odáig vezet, míg az utolsó, valamilyen jelentőséggel rendelkező, sajátjának mondható tér kizárólag a ház lesz, amely szintén közelít a széthulláshoz. A periférián látható utolsó szomszédok az állatok és maga a ház lesz, annak földrajzi elhelyezkedése miatt, ehhez az ember pedig vagy hasonul vagy maga alá kívánja gyűrni azt, megelőzve az egyre inkább szűkös határ széléhez való eljutást. Az egyetlen menedéket kínálni tudó mentsvár a képzelet lesz, amelynek vékony határán túl már dörömböl a valóság és be is kíván törni. Fontos ez az utolsó megállapítás, hiszen magára a közép-európai irodalom lényegére hívja fel a figyelmet. Ez az irodalom, annak szemlélete és témái nem létezne a térség és annak viszontagságai nélkül, viszont ennek az irodalomnak a hiányában ez a régió, annak problémái és traumái talán sosem tudnának megképződni azok előtt, akik sosem éltek itt. Az Intermariumnak vagy néhol *köztes Európának* keresztelt hely az irodalomnak köszönhetően nyerheti el egzakt formáját, létrehozva a valahol irodalma helyett Közép-Európa irodalmát.

Felhasznált irodalom

Primer irodalom

BALLA, Vladimír, *Az apa nevében = Az apa nevében*, ford. DOBRY Judit, Kalligram, Budapest, 2016.

BORBÉLY Szilárd, *Nincstelenek*, Jelenkor, Budapest, 2021.

KUCZOK, Wojciech, *Bűz*, ford. KÖRNER Gábor Magvető, Budapest, 2007.

Szekunder irodalom

BACHELARD, Gaston, *A tér poétikája*, Kijárat, Budapest, 2011.

BALOGH Magdolna, *Világirodalom-elméletek Közép-Európából nézve = Kelet-Közép-Európa mint kulturális konstrukció*, szerk. FÖLDES Györgyi et al., Gondolat, Budapest, 2021.

BENJAMIN, Walter, *The Task of the Translator = One-way Street and Other Writings*, ford. Underwood, Jim, Penguin Books, London, 2009, 31.

BITI, Vladimir, *Post-Imperial Literature, Translatio Imperii in Kafka and Coetzee = Culture & Conflict*, szerk. GIL, Isabel Capelo, NESCI, Catherine, MEDEIROS, Paulo de, De Gruyter, Berlin, 2022.

BODDY, Kasia, *Makint it long: men, women, and the great American novel now.* = Textual Practice 33/2, 2018, 318-337.

BUELL, Lawrence, *The Dream of the Great American Novel*, Harvard University Press, Massachusetts, 2014, 9.

GILES, Paul, *The Deterritorialization of American Literature = Shades of the Planet: American Literature as World Literature.* szerk. DIMOCK, Wai Chee, BUELL, Lawrence, Princeton University Press, New Jersey, 2007, 39-61.

ECKERMAN, Johann Peter: Beszélgetések Goethével. Ford. GYÖRFFY Miklós, Európa, Budapest, 1989, 259.

ELIADE, Mircea, *A szent és a profán*, Helikon, Budapest, 2019.

ELIADE, Mircea, *Az örök visszatérés mítosza*, Helikon, Budapest, 2023.

FOWLER, Alastair, *Kinds of Literature – An Introduction to the Theory of Genres and Modes*, Clarendon Press, Oxford, 1982.

HALBWACHS, Maurice, *Az emlékezet társadalmi keretei*, Atlantisz, Budapest, 2018, 356.

NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája*, Kalligram, Pozsony, 2012.

OLAY Csaba, *Regionális és nemzeti identitás – Egy hermeneutikai megközelítés*, L'Harmattan, Budapest, 2022.

SAID, Edward W, *Orientalism*, Random House, New York, 1979.

SCHMITT, Carl, *A politikai fogalma = A politikai fogalma, Válogatott politikai- és államelméleti tanulmányok*, Pallas, Budapest, 2002.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Fordítás és Kánon = Irodalmi kánonok*, Csokonai, Debrecen, 1998, 69.